

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ОСВІТУ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Тюрю Ю. І.

ВСТУП

Освіта є невід'ємною складовою частиною кожного суспільства та стає важливою передумовою його розвитку. Це не лише показник загальної культури суспільства, але й один з елементів модернізації та удосконалення функціонування держави. Освіта слугує запорукою внутрішнього особистісного становлення людини, сприяє підвищенню її інтелектуального потенціалу та стає шляхом до самореалізації¹. Зараз без необхідної освіти людина не зможе забезпечити собі належних умов життя та всебічно реалізуватись як особистість.

Нині освітня галузь є складовою частиною фактично всіх матеріально-виробничих та духовно-практичних процесів і сфер життєдіяльності, що мають місце у сучасному громадянському суспільстві, а високий рівень освіти громадян стає визначальною ознакою та характеристикою будь-якої держави. Саме освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення конкурентоспроможності держави. Отже, освіту можна визначити рушійною силою еволюції суспільства.

Україна як демократична держава, орієнтуючись на міжнародну спільноту, ствердила нові орієнтири та фундаментальні цінності, що невід'ємно пов'язані з правами людини. Все це зумовлює надання особливого значення питанню щодо забезпечення та гарантування права на освіту як в Україні та і в усьому світі. Новий вектор розвитку нашої країни спрямовує на необхідність дослідження права на освіту як у міжнародному, так і в національному аспектах.

1. Нормативне закріплення права людини на освіту

Право на освіту посідає одне з найважливіших місць у системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Воно забезпечує кожному здобуття знань, умінь, навичок, розвиток не тільки особистості, її інтелектуального потенціалу, але й політичної та економічної системи суспільства та сприяє розбудові демократичної, соціальної правової держави.

¹ Павлюх О.А. Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів). *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: *Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 174–177.

З огляду на забезпечення прав людини освіта також є невід'ємною частиною практично всіх прав людини і громадянина, оскільки без достатнього рівня інтелектуального розвитку, компетенцій, навичок та знань людей неможливі реалізація та гарантування жодного права чи громадянської свободи².

Значущість права на освіту як для окремої особи, так і для суспільства та держави в цілому вимагає підвищення рівня теоретико-правової обізнаності кожного щодо його сутності, значення і місця в системі прав, розуміння механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту³.

Саме усвідомлення важливості права на освіту обумовило його нормативне закріплення на міжнародному та національному рівнях.

Сьгодні право на освіту регулюється низкою міжнародних договорів. Серед числа відомих та досить важливих міжнародних джерел, які закріплюють фундаментальні права та свободи людини і громадянина, є Загальна декларація прав людини від 10.12.1948⁴, яка у світовій практиці стала базисною основою формування права на освіту. Так, у статті 26 Загальної декларації прав людини регламентовано право кожної людини на освіту. Визначено, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи та збільшення поваги до прав людини і основних свобод; повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружбі поміж народами, расовими або релігійними групами, повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру тощо. Також «освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного»⁴.

Наступним важливим документом, який заслуговує на увагу у контексті забезпечення права на освіту, стала Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960. Зазначений документ надає тлумачення поняття дискримінації, зокрема як: відмінність, виняток, обмеження або перевага за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або народження, яке має на меті або є наслідком знищення або порушення рівноправності у відносинах у сфері освіти.

² Шаповал Р.В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні. *Право і Безпека*. 2011. № 1. С. 29–35. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_1_7.

³ Право людини на освіту [Текст] : монографія. Вінниця : Мерк'юрі-Поділля, 2013. 439 с.

⁴ Загальна декларація прав людини (рос/укр): Міжнародний документ від 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

Основною метою прийняття даної Конвенції було виключення усіх потенційних проявів дискримінації в освітньому процесі та забезпечення рівного доступу до освіти кожної особи⁵.

Тому, проводячи аналіз положень даної Конвенції, можна стверджувати, що основна її мета полягає у «викоріненні» усіх можливих проявів дискримінації в освітньому процесі та забезпеченні рівного доступу до освіти кожної особи.

Досить змістовно розкриває вказане питання Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН (далі – Пакт) від 16.12.1966. Так, стаття 13 Пакту визначила, що держави, які визнали положення даного документу, одночасно визнають право кожної людини на освіту. Також з його змісту випливає те, що освіта повинна бути скерована на забезпечення загального блага. Разом із цим Пакт встановив обов'язки до держав щодо забезпечення реалізації права на освіту тощо⁶.

Заслугує уваги також Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах від 27.06.1989 № 169⁷, в якій розділ VI присвячений праву на освіту та засобам спілкування. Зокрема, статтею 26 передбачено вжиття заходів, що будуть забезпечувати особам, які належать до відповідних народностей, право здобувати освіту за всіма рівнями на однакових з іншою частиною національної спільноти підставах. П. 2 ст. 27 підкреслено, що компетентний орган забезпечує особами, які належать до відповідних народностей, право на здобуття освіти та їхню участь в розробці та реалізації програм в галузі освіти.

Аналізуючи міжнародні конвенції, які охоплюють питання щодо регулювання права на освіту та визнанні у більшості країн світу, необхідно звернути увагу на Конвенцію про права дитини від 20.11.1989. Статтею 23 передбачено, що «на забезпечення особливих потреб неповноцінної дитини надається при можливості безкоштовно з урахуванням фінансових ресурсів батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину, та має на меті забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки...»⁸. Також обов'язком держав-учасниць даної конвенції визначено зобов'язання щодо забезпечення інформацією батьків і дітей стосовно доступу до освіти. У статті 28 закріплено право

⁵ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти: Міжнародний документ від 14.12.1960. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_174.

⁶ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_042.

⁷ Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169: Міжнародний документ від 27.06.1989 № 169. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/993_188.

⁸ Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021.

дитини на освіту та з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей передбачено заходи щодо реалізації даного права, зокрема:

- запровадження безплатної й обов'язкової початкової освіти;
- сприяння розвитку різноманітних форм здобуття середньої освіти, як загальної, так і професійної; забезпечення її доступність для всіх дітей та застосування таких заходів, як запровадження безплатної освіти та надання фінансової допомоги у випадку необхідності;
- забезпечення доступності здобуття вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;
- забезпечення доступу до інформації та матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;
- запровадження заходів, які сприяють регулярному відвідуванню шкіл учнями, та зниження їх кількості, що припиняють навчання у школі.

Право на освіту кожної дитини трудящого-мігранта на рівних умовах з громадянами відповідної держави визнано у статті 30 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990⁹. Дана конвенція акцентує на тому, що дітям мігрантів не може бути відмовлено у відвідуванні державних дошкільних освітніх закладів та шкіл або обмежено таке відвідування через відсутність постійного спеціального статусу батьків мігрантів.

Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.06.1999 № 182 наголошує на забезпеченні дітям доступу до безплатної базової освіти. У статті 7 даного нормативного документа зазначено, що, враховуючи важливість освіти у справі ліквідації дитячої праці, кожна держава-член зобов'язана вжити заходи, спрямовані на доступ до безплатної початкової освіти, та, в разі можливості та необхідності, до професійно-технічної підготовки¹⁰.

Положення щодо розуміння європейською спільнотою цінності освіти, зокрема вищої, та усвідомлення важливості права на освіту сформовано у Спільній декларації міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19.06.1999. У декларації проголошено, що загально визнаним є першочергове значення освіти та освітнього співробітництва для розвитку і зміцнення стабільних, мирних і демократичних суспільств¹¹.

⁹ Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих – мігрантів та членів їх сімей: Міжнародний документ від 18.12.1990. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_203.

¹⁰ Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182: Міжнародний документ від 17.06.1999 № 182. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/993_166.

¹¹ Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти»: Міжнародний документ від 19.06.1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_525.

Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20.10.2005 стверджує, що освіта виконує найважливішу роль в охороні й заохоченні форм культурного самовираження¹².

Одним із найважливіших міжнародних документів, які регулюють право на освіту людей з інвалідністю, є Конвенція про права людей з інвалідністю від 13.12.2006. Цей нормативний документ став підґрунтям для законодавчого закріплення інклюзивної політики та практики на державному рівні. Виняткову увагу привертають положення статті 24, де зазначається, що «держави-учасниці визнають право інвалідів на освіту. Для цілей реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях протягом усього життя», а також, що «держави-учасниці забезпечують, щоб інваліди не виключалися через інвалідність із системи загальної освіти, а діти-інваліди – із системи безплатної та обов'язкової початкової або середньої освіти; забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби; отримання всередині системи загальної освіти необхідної підтримки для полегшення ефективного навчання; доступ до загальної середньої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими»¹³. Окремо в зазначеній статті наголошено, що держави-учасниці повинні забезпечити для осіб з інвалідністю доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими¹³.

Право дорослих на освіту, зокрема на безперервну освіту, визначено одним з основних аспектів права на освіту, що сприяє реалізації права брати участь у політичному і культурному житті, займатися мистецтвом і наукою з метою всебічного розвитку людської особистості, розглянуто у Рекомендаціях про розвиток освіти дорослих від 26 листопада 1976 року¹⁴. Цей документ був прийнятий на 19-ій Сесії Генеральної конференції Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, яка проходила в Найробі з 26 жовтня по 30 листопада 1976, з метою дотримання головних принципів щодо гарантування права на освіту, які містяться у статтях 26 і 27 Загальної декларації прав людини.

¹² Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (укр/рос): Міжнародний документ від 20.10.2005. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/952_008.

¹³ Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція від 13.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71.

¹⁴ Рекомендація о розвитку образования взрослых от 26 ноября 1976. URL : <https://docs.cntd.ru/document/901839537>.

Також у Рекомендаціях про визнання учбових курсів та свідоцтв про вищу освіту від 13.11.1993 наголошено, що освіта є одним з прав людини, а вища освіта є ключовим фактором збагачення й розвитку знань та становить виключно цінне культурне і наукове надбання будь-якої країни та є частиною спільної спадщини людства¹⁵.

Особливої уваги заслуговує Всесвітня декларація «Освіта для всіх» або Всесвітня декларація про освіту для всіх, прийнята у 1990 році за результатами Всесвітньої конференції «Освіта для всіх», яка проходила у м. Джонтьєні (Таїланд) за участі 150 країн. Основним та ключовим аспектом даної декларації було проголошення освіти як гарантії всім дітям їхнього права на доступ до якісної базової освіти. У декларації стверджувалося, що всім дітям, підліткам та дорослим має бути надана можливість здобуття базової освіти на прийнятному рівні¹⁶. Також було наголошено на дотриманні принципів щодо забезпечення загального доступу до навчання, сприяння рівності між учасниками освітнього процесу, покращення умов здобуття освіти та сталого забезпечення рівного доступу до освіти осіб з інвалідністю.

Шляхи реалізації права на освіту для осіб з інвалідністю та визнання інтегрованого освітнього середовища окреслено у Резолюції 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів». Одним із базисних правил даної резолюції є Правило 6, в якому визначено «принцип рівних можливостей у сфері початкової, середньої та вищої освіти для дітей, молоді та дорослих, що мають інвалідність. Освіта осіб з інвалідністю є обов'язковою та має бути невід'ємною складовою системи загальної освіти. Держава має забезпечити гнучкість освітніх програм, підготовку якісних навчальних матеріалів та покращити підготовку педагогічних працівників, які будуть забезпечувати освітній процес для таких осіб»¹⁷.

7–10 червня 1994 року в м. Саламанка (Іспанія) проходила Всесвітня конференція, присвячена освіті осіб з особливими освітніми потребами, за результатами якої прийнята Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами від 10.06.1994. Один із ключових принципів даної декларації є, зокрема, другий принцип, що проголошує: «Кожна дитина має основне право на освіту і повинна

¹⁵ Рекомендація про визнання учбових курсів та свідоцтв про вищу освіту: Міжнародний документ від 13.11.1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_296.

¹⁶ Інклузивна освіта: навчальний посібник. – Київ: ТОВ «Агенство «Україна», 2019. 300 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inklyuzivne-navchannya/posibniki/inklyuziyavnz.pdf>.

¹⁷ Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» : Міжнародний документ від 20.12.1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_306.

мати можливість отримувати та підтримувати прийнятний рівень знань»¹⁸.

У статті 17 «Право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист» Європейської соціальної хартії (переглянута) від 03.05.1996 також наголошено, що з метою забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків держава повинна вжити заходів щодо забезпечення дітям і підліткам безкоштовної початкової і середньої освіти¹⁹.

Гамбурзька декларація про освіту дорослих, яка була прийнята за результатами п'ятої Міжнародної конференції про освіту дорослих, що проходила 14-18 липня 1997 року у м. Гамбург (Німеччина), проголосила, що «освіта дорослих це не тільки право, а й один з ключів, які відкривають двері в ХХІ століття. Така освіта є результатом активної громадянської позиції й умовою для всебічної участі в житті суспільства»²⁰.

У період з 19 по 22 травня 2015 року у місті Інчхон (Південна Корея) був проведений Всесвітній освітній форум з питань освіти, результатом якого стало прийняття Інчхонської декларації. «Освіта-2030: забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти та навчання протягом усього життя для всіх», що сформувала основоположні принципи для глобального розвитку освіти до 2030 року. Основним пріоритетом нової стратегії, як зазначено в Декларації, є «зміна умов життя через освіту, визнання ролі освіти як основної рушійної сили особистісного росту і розвитку в цілому. У Декларації підтверджується, що освіта – це суспільне благо, фундаментальне право особистості, гарантія та основа реалізації інших прав людини, а також визнається роль освіти в досягненні миру і злагоди між народами, ліквідації безробіття і бідності»²¹.

Оскільки Україна є співзасновницею Співдружності Незалежних Держав (СНД), вона бере участь у міжнародних договорах і програмах у межах цієї організації, зокрема з питань освіти й науки. Ключовим напрямком співпраці членів СНД є створення єдиного (загального) освітнього простору. У рамках цього напрямку співпраці у 2006 році був затверджений модельний Освітній кодекс. Модельний освітній

¹⁸ Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами : Декларація від 10.06.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_001-94.

¹⁹ Європейська соціальна хартія (переглянута) : Міжнародний документ від 03.05.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_062.

²⁰ Декларації, конвенції, угоди та інші правові матеріали. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hamburg_decl.shtml.

²¹ Incheon Declaration: Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all – UNESCO. URL : <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813>.

кодекс визнаний як законодавчий акт рекомендаційного характеру, що містить в систематичному викладі загальні для країн-учасниць СНД норми освітнього права. Але в кодексі також наголошено на забезпеченні рівними можливостями та вільною реалізацією прав громадян на отримання освіти в державних та комунальних освітніх закладах на території держав СНД²².

Усі зазначені міжнародні нормативні акти наголошують на найбільш важливому питанні щодо забезпечення прав людини і громадянина, зокрема права на освіту, особливо в умовах євроінтеграції України у світовий простір. Наша держава визнала положення даних конвенцій та декларацій, а тому вони стали частиною національного законодавства відповідно до статті 9 Конституції України²³.

Наведені міжнародні документи стали не тільки орієнтиром формування власного освітнього законодавства для багатьох країн, але і основою для розроблення в Україні національної нормативно-правової бази, яка деталізує специфіку організації освітнього процесу та більш детально визначає механізм реалізації права на освіту.

Право на освіту, яке закріплене у ст. 53 Конституції України²³, займає одне з пріоритетних місць в системі прав і свобод людини, оскільки впливає на розвиток не тільки особистості, її інтелектуального потенціалу, але й політичної та економічної системи суспільства.

Конституційне право на освіту охоплює ряд відносно самостійних прав та тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами, зокрема з правом на працю, соціальний захист, віросповідання, достатній життєвий рівень, свободу слова тощо. Так, у ч. 2 ст. 43 Конституції України зазначено, що держава «реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб»²³.

Необхідно зазначити, що право на освіту – це позитивне право, адже воно формує своїм існуванням позитивні обов'язки держави. До них слід віднести: підтримку розбудови мережі освітніх закладів дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, системи освіти дорослих; гарантії рівних можливостей розвитку державних та приватних освітніх закладів; гарантії отримання безоплатної повної загальної середньої освіти у державних освітніх закладах; надання стипендій і пільг учням та студентам; гарантії рівного доступу та отримання безоплатної освіти у державних закладах вищої освіти на конкурсній основі; право національних меншин

²² Модельний освітній кодекс для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (загальна частина): Міжнародний документ від 16.11.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/997_g22.

²³ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

розвивати систему національної освіти у комунальних освітніх закладах тощо²⁴.

Наприклад, у 1991 році, ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини, наша держава визнала свою відповідальність перед світовою спільнотою щодо забезпечення на власній території всіх положень цього документа, підтвердила курс на підтримку загальнолюдських цінностей та розбудову соціальної, правової, демократичної держави²⁵. Норми, зафіксовані у Конвенції, знайшли відбиток у вітчизняному законодавстві щодо захисту права дітей, зокрема права на освіту. Так, статтею 3 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII визнано, що «кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак»²⁴. У статті 5 задекларовано, що «освіта є державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства. Фінансування освіти є інвестицією в людський потенціал, сталий розвиток суспільства і держави»²⁵, а це повністю відповідає положенням статті 28 Конвенції ООН про права дитини.

З метою створення рівних умов для доступу кожної дитини до якісної освіти відповідно до статей 23, 25, 29 та 31 Конвенції ООН про права дитини в Україні прийнято низку законів, що визначають за кожним складником системи освіти обов'язковість права на освіту.

Зокрема, статтею 2 Закону України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 № 2628-III, що «основними завданнями законодавства України про дошкільну освіту є забезпечення права дитини, у тому числі дитини з особливими освітніми потребами, на доступність і безоплатність здобуття дошкільної освіти»²⁶.

Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX також наголошує на «забезпеченні права особи на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти»²⁷.

²⁴ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

²⁵ Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України. *Вісн.* 2012. № 14. С. 22–26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_14_8

²⁶ Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2628-14>.

²⁷ Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>.

Завданням закону України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III є «забезпечення прав громадян на здобуття позашкільної освіти»²⁸.

У законі України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР у статті 2 визначено одне із ключових завдань цього законодавчого акта, а саме «забезпечення громадянам України, у тому числі особам з особливими освітніми потребами, а також іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, права на здобуття професійної (професійно-технічної) освіти відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, перепідготовку та підвищення кваліфікації»²⁹. У статті 5 даного закону розтлумачено, що «громадяни України мають рівні права на здобуття професійної (професійно-технічної) освіти відповідно до своїх здібностей і нахилів. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються правом на здобуття професійної (професійно-технічної) освіти нарівні з громадянами України»²⁹.

Питання щодо права на освіту не залишилися поза увагою й у сфері здобуття фахової передвищої освіти. Так, законом України «Про фахову передвищу освіту» від 06.06.2019 № 2745-VIII статтею 3 передбачено, що «кожен має право на якісну та доступну фахову передвищу освіту. Право на фахову передвищу освіту включає право на здобуття фахової передвищої освіти упродовж всього життя, право на доступність фахової передвищої освіти, право на безоплатну фахову передвищу освіту. Право на фахову передвищу освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття фахової передвищої освіти. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також особи, які визнані біженцями в Україні, особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту, та особи, яким надано статус закордонного українця, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на здобуття фахової передвищої освіти нарівні з громадянами України»³⁰. У статті 4 зазначеного закону наведені державні гарантії

²⁸ Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1841-14>.

²⁹ Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>.

³⁰ Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06.06.2019 № 2745-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2745-19>.

щодо права безоплатно здобувати фахову передвищу освіту, профільну середню освіту професійного або академічного спрямування громадянами України.

У законі України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII також наголошено, що «кожен має право на вищу освіту. Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних закладах вищої освіти на конкурсній основі, якщо певний ступінь вищої освіти громадянин здобуває вперше за рахунок коштів державного або місцевого бюджету. Право на вищу освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також від інших обставин. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття вищої освіти. Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту за другою спеціальністю у державних та комунальних закладах вищої освіти, якщо за станом здоров'я вони втратили можливість виконувати службові чи посадові обов'язки за отриманою раніше кваліфікацією, що підтверджується висновками медико-соціальної експертної комісії»³¹.

У проєкті закону України «Про освіту дорослих», який був запропонований у вересні 2020 року Міністерством освіти і науки України для обговорення, передбачено, що «кожна доросла особа має право на освіту, яке гарантується незалежно від громадянства, місця проживання, статі, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, релігійних та інших переконань, наявності судимості, а також інших обставин. Доросла особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту згідно із Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», має рівне з громадянами України право на освіту»³².

Механізм забезпечення права на освіту також визначений і у законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III. У статті 19 наголошено, що «кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти в державних і комунальних закладах освіти; надання стипендій та пільг здобувачам освіти таких закладів у порядку, встановленому законодавством України. Громадяни мають право

³¹ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>.

³² Проєкт Закону України «Про освіту дорослих». URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-osvitu-doroslih>.

безоплатно здобути фахову передвищу та вищу освіту в державних і комунальних закладах освіти на конкурсній основі»³³.

Державною соціальною програмою «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 453, акцентовано увагу на «створенні ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей; забезпеченні доступу до якісної освіти, насамперед у сільській місцевості»³⁴.

Право на освіту, закріплене не лише у Конституції України, а й у конституціях багатьох країн світу. Проведений Ю. Кириченко аналіз основних положень 40 конституцій європейських держав, дозволив виокремити норми, які мають як ряд загальних рис, так і певні розбіжності у формах вираження змісту. Було встановлено, що у більшості країн право на освіту та механізм його реалізації закріплено в одній статті основного закону. Але в конституціях таких держав, як Литва, Ліхтенштейн, Словаччина, Словенія, Чехія, Чорногорія, Сербія, Хорватія, Швейцарія та Португалія, право на освіту регулюється нормами декількох статей, зокрема від двох до шести³⁵.

Спільними для положень Конституції України та переважної більшості конституцій європейських держав є те, що у них закріплено «по-перше, обов'язкова імперативна антидискримінаційна норма, яка передбачає безумовне право кожного на освіту без обмежень за статевими, расовими, національними, соціальними, професійними, політичними, релігійними, мовними, територіальними або будь-якими іншими ознаками, і, по-друге, – встановлюється певний стандарт освіти»³⁶.

Положення щодо обов'язкового здобуття певного рівня освіти, що є конституційним обов'язком громадянина певної держави, також є характерною ознакою більшості країн світу. Обов'язковість здобуття освіти – це той обсяг знань та вмінь, який держава вважає достатнім для забезпечення розвитку людини, а також для економічного та соціального процвітання самої держави. У конституціях 35 країн

³³ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>.

³⁴ Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 453. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>.

³⁵ Кириченко Ю.В. Право на освіту за конституціями України та держав континентальної Європи : порівняльно-правовий аналіз. *Научно-практичне правове видання Республіки Молдова «Національний юридический журнал: теорія і практика»*. № 2(12). 2015. С. 35–39.

³⁶ Пушкіна О.В. Право на освіту в системі культурних прав людини і громадянина в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 12(74). 2007. С. 16–26.

визнаний принцип безоплатності, а принцип доступності на конституційному рівні закріпили лише Албанія, Білорусь, Естонія, Македонія, Молдова, Польща, Португалія, Росія, Угорщина, Франція, Хорватія та Швейцарія³⁵.

Право на освіту знайшло своє закріплення як в міжнародній, так і в національній площині на основі принципу паритетності (рівності, недискримінації). Під впливом міжнародних нормативно-правових актів в Україні було визначено стратегічну мету щодо державної політики в галузі освіти, зокрема забезпечення доступності здобуття освіти протягом життя; виховання генерації людей демократичного світогляду, які цінують, поважають та захищають громадянські права й свободи, із повагою ставляться до віросповідання та мови спілкування народів світу тощо.

2. Практика застосування рішень Європейського суду з прав людини в контексті реалізації права на освіту

Одним із провідних та найбільш дієвих міжнародних органів, які здійснюють захист прав людини, сьогодні є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). ЄСПЛ був заснований Європейською конвенцією з захисту прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та розпочав свою діяльність у 1959 році. Практика ЄСПЛ розкриває найбільш недосконалі положення національного законодавства та порушення у правозастосовній практиці, внаслідок чого виникає необхідність приведення національного законодавства та правозастосовчих процедур у відповідність з міжнародними стандартами. Розгляд Судом справ сприяє забезпеченню дотримання зобов'язань, які визнали країни-учасниці Конвенції з захисту прав людини і основоположних свобод, та Протоколів до неї³⁷.

Оскільки право на освіту характеризується високим рівнем соціальної та особистісної цінності, є визначальним чинником щодо формування і розвитку кожної окремої особи та суспільства загалом, у практиці ЄСПЛ значна увага приділяється розв'язанню проблем, що виникають внаслідок реалізації цього права. При розгляді таких справ Суд орієнтується на положення ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), в якій право на освіту визначено таким чином: «Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань»³⁸.

³⁷ Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 20.03.1952. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_535.

³⁸ Довідник із застосування статті 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини – Право на освіту. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_UKR.pdf.

Хоча формулювання статті, складене з двох речень, а саме: в першому реченні гарантоване загальне особисте право на освіту, а в другому – право батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань, суд наголошує на тому, що стаття є одним цілим з першим реченням, що домінує, а право, гарантоване другим реченням, спирається на основоположне право на освіту³⁸.

Права, визнані відповідно до статті 2 Протоколу № 1, мають тлумачитись у світлі не лише двох речень цього положення, але й інших положень Конвенції, зокрема статей 8, 9 і 10 Конвенції, котрі проголошують право кожного, у тому числі батьків і дітей, «на повагу до приватного і сімейного життя», «на свободу думки, совісті і релігії» і на «свободу отримувати і поширювати інформацію і переконання». Водночас стаття 2 Протоколу № 1 також тісно пов'язана зі статтею 14 Конвенції і заборонаю дискримінації.

Для тлумачення понять, які містяться у статті 2 Протоколу № 1, Суд у своїй практиці спирається на міжнародно-правові документи, такі як: Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти (1960), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1966), Конвенція про права дитини (1989), Конвенція про визнання кваліфікації з вищої освіти у європейському регіоні, Конвенція ООН про права дитини (1989), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996).

Стаття 2 Протоколу № 1 стосується як початкової шкільної освіти, так і повної середньої, вищої та фахової освіти. Тому суб'єктами права, передбаченого статтею 2 Протоколу № 1, є як діти, так і дорослі, тобто будь-яка особа, котра бажає скористатись правом на освіту. Окрім того, держава несе відповідальність як за державні, так і приватні школи. До того ж держава не може делегувати приватним інституціям або особам обов'язки гарантувати право на освіту для кожного. Стаття 2 Протоколу № 1 гарантує право відкривати приватні школи і забезпечувати їх діяльність, проте держави не несуть позитивного зобов'язання субсидувати особливий вид освіти.

Право на освіту за своїм характером вимагає регламентування з боку держави, котре може змінюватись з часом і залежно від місця, відповідно до потреб і ресурсів громади й конкретних осіб. Таке регламентування не повинне у жодному випадку спричиняти порушення суті права на освіту або суперечити іншим правам, захищеним Конвенцією. Конвенція вимагає також справедливої рівноваги між забезпеченням загального інтересу громади та повагою до основоположних прав людини.

У процесі розгляду конкретних справ, що стосуються реалізації права на освіту, Суд завжди враховує складові елементи, що

відображені у статті 2 Протоколу № 1, як окремо, так і в їх взаємному зв'язку.

Стаття 2 Протоколу № 1 не уточнює, якою мовою має забезпечуватись освіта, аби було дотримане право на освіту. Водночас право на освіту втрапить сенс, якщо воно не передбачатиме для його носія право отримувати освіту мовою або мовами (залежно від ситуації) національних меншин³⁸.

Так, у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» за заявами №№ 43370/04, 8252/05 та 18454/06, поданими до Суду 25 жовтня 2004 року, ЄСПЛ встановив порушення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції³⁹.

Заявниками у справі були молдовани, учні трьох молдавсько-молдовських шкіл та їхні батьки, що жили в Придністров'ї. Вони скаржилися на порушення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції та статті 8 Конвенції, окремо та в поєднанні зі статтею 14 внаслідок примусового закриття молдавських шкіл органами влади Придністровської Молдавської Республіки. У заявах також акцентувалася увага на переслідуванні та залякуванні заявників, оскільки вони бажали продовжити навчання своїх дітей в школах з молдовсько-румунською мовою викладання. При цьому учителів даних шкіл було заарештовано, навчальні матеріали з латинською абеткою були вилучені та знищені. Через рішення відправити своїх дітей до шкіл з молдовською мовою викладання деякі батьки втратили роботу. Навчання дітей у школах молдовсько-румунською мовою створювало небезпеку щодо переслідування та кримінального звинувачення.

Батьками у заяві було наголошено на порушенні та втручанні у їхнє право на повагу до світоглядних переконань, на забезпечення державою освіти, зокрема, навчання дітей молдовською мовою, що дозволить реалізувати повною мірою інтереси їхніх дітей.

Заявники стверджували, що Суд повинен застосувати свою юриспруденцію за статтею 2 Протоколу № 1, враховуючи міжнародні стандарти щодо права на освіту. Наприклад, стаття 26 Загальної декларації прав людини, пункт 1 статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і підпункт 1(а) статті 29 Конвенції про права дитини передбачають, що освіта повинна бути спрямована на «повний розвиток людської особистості».

Як стверджували заявники, допоміжною метою освіти є надання можливості дітям функціонувати та брати участь у суспільному житті. Освіта, яка не досягає цієї цілі, може перешкоджати доступу дитини до професійних перспектив, не дозволить уникнути бідності й реалізувати інші права людини. На думку заявників, саме

³⁹ Справа «Affaire Catan et autres c. Moldova et Russie» : Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2012 року № 43370/04, 8252/05, 18454/06. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-114222%22%5D%7D>).

використання молдавської мови суттєво впливає на здатність дітей добиватися певних перспектив у суспільстві. Також, враховуючи основоположне значення початкової та середньої освіти для особистого розвитку та майбутнього успіху кожної дитини, було недопустимо переривати шкільне навчання цих дітей і змушувати їх та їхніх батьків робити такий складний вибір з єдиною метою укорінення сепаратистської ідеології.

При тлумаченні та застосуванні статті 2 Протоколу № 1 Суд зважає на те, що призначення та мета Конвенції, як інструменту захисту окремих людей, – зробити захист права на освіту практичним та дієвим.

Узявши зобов'язання, у першому реченні статті 2 Протоколу № 1 не «відмовляти в праві на освіту», Договірні Сторони гарантують кожному в їхній юрисдикції право доступу до освітніх закладів, які існують у відповідний момент. Право доступу становить лише частину права на освіту, викладеного в першому реченні. Для того, щоб це право було дієвим, необхідно також, щоб особа, яка користується цим правом (його бенефіціар), мала можливість отримувати користь від здобутої освіти. Окрім цього, здобута освіта повинна бути офіційно визнана за нормами та правилами тієї держави, в якій особа її здобувала. Більш того, хоча текст статті 2 Протоколу № 1 не визначає мову, якою повинно здійснюватися навчання, право на освіту було б безглуздим, якби воно не передбачало для своїх бенефіціарів право отримувати освіту державною мовою або однією з державних мов, залежно від ситуації.

Право, викладене в другому реченні цієї статті, доповнює основоположне право на освіту, передбачене в першому реченні. Саме батьки відповідають, в першу чергу, за освіту та навчання своїх дітей і тому вони можуть вимагати від держави поважати їхні релігійні або світоглядні переконання. Друге речення спрямовано на гарантування можливості плюралізму в освіті, яка є вкрай важливою для збереження «демократичного суспільства», як воно розуміється в Конвенції. Воно передбачає, що держава, здійснюючи взяті на себе функції стосовно освіти та навчання, повинна піклуватися про те, щоб інформація або знання, які включені до програми підготовки, доносилися в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб. Державі заборонено переслідувати мету ідеологічного виховання, яке може вважатися таким, що не поважає релігійні або світоглядні переконання батьків³⁸.

Права, викладені в статті 2 Протоколу № 1, застосовуються щодо як держави, так і приватних інституцій. Крім того, це положення застосовується до початкового, середнього та вищого рівнів освіти.

Враховуючи основоположне значення початкової та середньої освіти для особистого розвитку та майбутнього успіху кожної дитини, було недопустимим переривати шкільне навчання цих дітей і змушувати їх та їхніх батьків робити такий складний вибір з єдиною метою укорінення сепаратистської ідеології.

Інший приклад стосується можливості продовжувати користуватися усіма основоположними правами і свободами, гарантованими Конвенцією, за винятком права на свободу, особами, які позбавлені свободи на законних підставах. Зазначені особи також мають право на освіту, гарантоване статтею 2 Протоколу № 1.

У справі «**Мехмет Решіт Арслан та Орхан Бінголь проти Туреччини**» (заява № 47121/06 від 19 жовтня 2006 року) Суд одноголосно постановив, що мало місце порушення статті 2 Протоколу № 1 Європейської Конвенції з прав людини. Справа стосувалася права на освіту двох засуджених ув'язнених⁴⁰.

Заявники, засуджені до довічного ув'язнення, бажали продовжити навчання у закладі вищої освіти, яке було перерване їх засудженням, подали запит до адміністрації в'язниці про надання їм дозволу на використання комп'ютеру й отримання доступу до Інтернету. Їх запити були відхилені. Опісля ними були подані до судів апеляції, які не були задоволені.

Посилаючись на статтю 2 Протоколу № 1 (право на освіту) Конвенції, заявники скаржилися на те, що їм було заборонено користуватися комп'ютером і мати доступ до Інтернету. Вони стверджували, що ці ресурси є край важливими та забезпечують можливість продовжувати здобувати вищу освіту й покращувати свої загальні знання.

Суд зазначив, що законодавство Туреччини не має суворої заборони щодо використання комп'ютера або отримання доступу до Інтернету за певних умов. Розділ 67 (3) Закону №. 5275 передбачав, що ув'язнені мали можливість в окремих приміщеннях використовувати аудіовізуальні засоби навчання та комп'ютери з доступом до Інтернету, що контролюється. Також була передбачена можливість щодо проходження ув'язненими певних реабілітаційних або навчальних курсів.

Суд підкреслював значущість та важливість освіти у в'язниці, що було визнано Комітетом міністрів у своїх рекомендаціях щодо освіти у в'язницях та в його Європейських пенітенціарних правилах.

Розглянувши обставини, Судом було встановлено, що національні суди не враховували інтереси заявників, з одного боку, і вимоги громадського порядку – з іншого, та визначено, що у цій справі мало місце порушення статті 2 Протоколу № 1 стосовно обох заявників.

У справі «**Кемпбелл і Козенс проти Великобританії**» (заява №№ 7511/76, 7743/76 від 25 лютого 1982 року), яка стосувалася застосування в школі у процесі навчання дисциплінарних заходів, Суд

⁴⁰ Справа «Judgment Mehmet Resit Arslan and M. Orhan Bingöl v. Turkey – use of a computer and Internet access denied to two prisoners»: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 2019 року № 47121/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:\[%22003-6436034-8464108%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:[%22003-6436034-8464108%22]).

також дійшов висновку щодо порушення статті 2 Протоколу № 1 Європейської Конвенції з прав людини⁴¹.

Матері дітей-школярів скаржились на застосування у державних школах Шотландії, які відвідували їхні діти, тілесних покарань як дисциплінарного заходу щодо навчання. У спільних заявах батьків стверджувалося, зокрема, що застосування тілесних покарань у школах порушує права, які гарантуються у другому реченні статті 2 Протоколу № 1, у тій частині, що їх світоглядним переконанням не відповідає застосування тілесних покарань у процесі навчання та здобуття освіти у школі їхніми дітьми. Окрім цього, одна із заявниць стверджувала, що виключення її сина зі школи порушувало його право на освіту, яке гарантується в першому реченні цієї статті.

Надані урядом Великобританії до Суду докази, згідно з якими застосування тілесних покарань до учнів належить до функцій, пов'язаних із внутрішнім управлінням школи, не змінили позицію Суду стосовно того, що такі заходи не мають відношення до сфери «освіти» і «навчання» за змістом статті 2 Протоколу № 1. Суд зазначив, що здобуття освіти є багатокомпонентним процесом, під час якого в будь-якому суспільстві дорослі намагаються передати свої переконання, культуру та інші цінності дітям, тому навчання чи викладання повинні бути спрямовані передусім на передачу знань та на інтелектуальний розвиток.

Суд зауважив, що метою процесу здобуття освіти насамперед повинні бути розвиток і формування особистості та розумових здібностей учнів, а тому застосування тілесних покарань, яке належить до внутрішньо-шкільного адміністрування, є порушенням права на освіту.

Судом також було розглянуто суть поняття «світоглядні переконання батьків». З огляду на Конвенцію вислів «світоглядні переконання» значить такі переконання, які заслуговують на повагу в «демократичному суспільстві» і не суперечать поняттю людської гідності. Крім того, ці переконання не повинні перешкоджати здійсненню права дитини на освіту, яке є домінуючим в першому реченні статті 2 Протоколу № 1. Батьки стверджували, що застосування тілесних покарань може призводити до появи страху й стресового стану, негативного впливу на життя і поведінку дітей та порушувати право людини на недоторканність особи.

Що стосується виключення дитини з державної школи, то Суд визначив це як порушення права на освіту згідно з першим реченням статті 2 Протоколу № 1.

⁴¹ Справа «Case of Campbell and Cosans V. the United Kingdom»: Рішення Європейського суду з прав людини від 28 лютого 1982 року № 7511/76; 7743/76. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455>.

Судом було також надано роз'яснення, що стаття 2 є одним цілим, в якому домінує перше речення, а право, сформульоване в другому реченні, похідне від основного права на освіту. Зрештою «обидва посилання розрізняються за своєю правовою основою: одне стосується права батьків, а друге – права дитини. Право на освіту, яке гарантується в першому реченні статті 2 Протоколу № 1, за своїм характером потребує врегулювання з боку держави, але таке врегулювання ніколи не повинно чинити шкоду змісту цього права чи суперечити іншим правам, які проголошені у Конвенції або протоколах до неї»⁴².

Суд дійшов висновку, що, хоча держава має право й обов'язок регулювати право на освіту, але статтею 2 Протоколу 1 Конвенції не передбачено, що держава вправі з метою доступу до освітнього закладу встановлювати умови, які будуть знаходитися в протиріччі з правом на освіту, захищеним Протоколом.

Утім, існують обмеження щодо права на освіту, хоча зі статті 2 Протоколу № 1 не постає жодного явного обмеження. Проте такі обмеження не повинні порушувати суті права на освіту і позбавляти його ефективності. Ці обмеження повинні бути передбачені законом і мати законну мету, незважаючи на те, що у сфері дії статті 2 Протоколу № 1 не існує вичерпного переліку «законних цілей». Також право на освіту не виключає застосування дисциплінарних заходів, зокрема, недопущення до іспитів, тимчасового або остаточного виключення з освітнього закладу за недотримання встановлених положень цього закладу.

Не було визнане відмовою у праві на освіту обмеження щодо носіння в освітньому закладі мусульманської хустинки у справі **«Лейла Сахин проти Турції»** (заява № 44774/98 від 10 листопада 2005 року)⁴³.

23 лютого 1998 року проректор одного з університетів м. Стамбула видав циркуляр, в якому зазначалося, що студентки, які носять традиційні мусульманські головні хустки, не будуть допущені до лекцій, семінарів і консультацій з викладачами. Лейла Сахин була студенткою медичного факультету цього університету. У березні 1998 року її не допустили до письмового іспиту по одному з предметів за те, що на ній була мусульманська хустинка. Надалі з тієї ж причини адміністрація університету відмовилася включити її до складу учасників семінару та надати доступ до відвідування лекцій та іспитів.

Адміністрація закладу також видала попередження на її адресу про невиконання університетських правил щодо зовнішнього убору

⁴² Мацькевич М. М. Право на освіту як конституційне культурне право: практика Європейського суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Вип. 2. 2012. С. 30–36.

⁴³ Справа «Affaire Leyla Şahin C. Turquie»: Рішення Європейського суду з прав людини від 10 листопада 2005 року № 44774/98. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70954>.

студентів і тимчасово виключила її з університету на один семестр за участь у несанкціонованому зібранні, організованому в знак протесту проти правил щодо зовнішнього убору студентів.

Заявниця звернулася до адміністративних судів з клопотанням про видання судового наказу про скасування зазначеного циркуляра, але її клопотання було відхилено судами. Суди постановили, що відповідно до чинного законодавства і рішень Конституційного суду та Державної ради Туреччини проректор університету був правомочний за своїми повноваженнями регламентувати носіння того або іншого одягу студентами з метою підтримки порядку. З огляду на сталу практику згаданих судів ні регламентація носіння одягу, ні заходи, оскаржені заявницею, не були протизаконними.

Із питання про можливість застосування положень статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції в цій справі Суд зазначив, що, хоча перше речення цієї статті по суті прямо закріплює право доступу до початкової та середньої освіти, було б важко уявити, що дія цієї норми не поширюється на заклади вищої освіти. Проте в демократичному суспільстві право на освіту, таке необхідне для просування справи захисту прав людини, відіграє таку фундаментальну роль, що будь-яке обмежувальне тлумачення першого речення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції було б несумісним з метою та завданням цієї норми.

Отже, дія першого речення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції поширюється на будь-які освітні заклади, оскільки право на доступ в ці заклади є невід'ємною частиною права, закріпленого в цій нормі.

Суд погодився з тим, що правила, на підставі яких заявниці був закритий доступ на відвідування лекцій та іспитів через те, що вона одягнула мусульманську хустку, були обмеженням її права на освіту. Однак Суд зазначив, що запровадження обмежень було передбачуване для тих, кого воно стосувалося, і переслідувало законні цілі, а засоби їх досягнення були пропорційними. Заявниця могла б передбачити, що вона ризикує тим, що їй заборонять доступ до лекцій та іспитів, якщо вона буде продовжувати носити мусульманську хустку. Відповідно, заборона на носіння мусульманських головних хусток не порушила суть права заявниці на освіту.

Суд дійшов висновку, що в даному питанні у справі вимоги статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції порушено не було.

Іноді задля поваги до світоглядних поглядів батьків необхідно, аби учні мали можливість бути звільненими від певних уроків. Прикладом може бути справа «Фолгеро та інші проти Норвегії» (заява № 15472/02 від 29 червня 2007 року)⁴⁴.

⁴⁴ Справа «Case of Folgerø and others V. Norway»: Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2007 року № 15472/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81356>.

Дана справа стосується скарг, поданих батьками, які були членами Норвезької асоціації гуманістів (Human-Etisk Forbund), та їхніми дітьми, що на той час були учнями початкової школи, щодо відмови державним органом Норвегії у їх проханні звільнити дітей від вивчення навчального предмета «Християнство, релігія і філософія» («предмет KRL»), який у Норвегії входить до програми обов'язкової десятирічної освіти.

Заявники-батьки стверджували, що відмова у звільненні учнів державних початкових шкіл від вивчення предмету KRL становила порушення статті 2 Протоколу № 1. Окрім цього, обов'язкове відвідування дітьми релігійного навчання невиправдано втручається в право їхніх батьків на свободу совісті та релігії, згідно з статтею 9 Конвенції. Також згідно зі статтею 2 Протоколу № 1, друге речення, це порушує право батьків відповідно до їх власних релігійних та філософських переконань забезпечувати відповідне виховання і навчання дітей.

Заявники стверджували, що предмет KRL не є ані об'єктивним, ані критичним, ані плюралістичним у розумінні критеріїв, встановлених Судом у його поясненнях до статті 2 Протоколу № 1, оскільки основною метою даного предмету є зміна релігійної свідомості учнів, схвалення християнської віри та традицій. Батьки наголошували, що право на свободу релігії для нехристиян дозволяє звільнити учнів державних шкіл від предмета KRL.

Розглянувши справу, Суд визначив такі основні принципи щодо тлумачення статті 2 Протоколу № 1, зокрема: право на освіту надає батькам право на повагу до їхніх релігійних та філософських переконань незалежно від навчання їх дітей у державних або приватних освітніх закладах, а держава повинна поважати переконання батьків та гарантувати право на освіту, «не перероблюючи його».

Таким чином, важливим механізмом у захисті та реалізації конституційного права на освіту є здійснення судочинства Європейським судом з прав людини. Практика ЄСПЛ з питань, що стосуються захисту права на освіту, свідчить про те, що міжнародні механізми захисту цього права сприяють більш ефективному його захисту. Ратифікація рішень ЄСПЛ суттєво підвищує рівень захисту прав людини і основоположних свобод, зокрема права на освіту.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, необхідно наголосити, що право на освіту є міжнародно визнаним невід'ємним правом людини та має загальний характер. Право на освіту є рівним для всіх, незалежно від статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, політичних, релігійних та інших переконань, мовних або інших ознак. Це право не можна передати суспільству, державі, іншій людині чи успадкувати, від нього не можна відмовитись, воно лише

визнається державою на конституційному рівні та є неодмінною складовою конституційно-правового статусу будь-якої людини.

Забезпечення права людини на освіту, її доступність, рівність умов здобуття освіти є юридичною гарантією та одним із найважливіших обов'язків держави, оскільки право на освіту – це не лише складова частина особистісного розвитку людини, але й чинник суспільного прогресу та соціально-економічного розвитку держави.

Право на освіту відрізняється безстроковим характером, а, здобувши міжнародно-правову та конституційну форму закріплення, це право існує постійно. Право на освіту належить кожному від народження і виступає як таке, що діє безпосередньо, незалежно від інших юридичних умов та не припиняється після реалізації.

АНОТАЦІЯ

Україна, орієнтуючись на міжнародну спільноту, ствердила нові орієнтири та фундаментальні цінності, що невід'ємно пов'язані з правами людини. Особливого значення набуває забезпечення та гарантування права на освіту як в Україні, так і в усьому світі, оскільки освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення конкурентоспроможності держави. А новий вектор розвитку нашої країни спрямовує на необхідність дослідження права на освіту як у міжнародному, так і в національному аспектах.

Проведене дослідження дозволило встановити, що міжнародні документи, які закріплюють право на освіту, стали не тільки орієнтиром формування власного освітнього законодавства для багатьох країн, але і основою для розроблення в Україні національної нормативно-правової бази щодо забезпечення права на освіту. Встановлено, що в Україні право на освіту посідає одне з найважливіших місць у системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Також одним із важливих механізмів захисту та реалізації конституційного права на освіту є здійснення судочинства Європейським судом із прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюх О.А. Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів). *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 174–177.

2. Шаповал Р.В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні. *Право і Безпека*. 2011. № 1. С. 29–35. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_1_7.

3. Право людини на освіту [Текст] : монографія / Ольга Мельничук. Вінниця : Мерк'юрі-Поділля, 2013. 439 с.

4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

6. Загальна декларація прав людини (рос/укр): Міжнародний документ від 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

7. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти : Міжнародний документ від 14.12.1960. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_174.

8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_042.

9. Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169 : Міжнародний документ від 27.06.1989 № 169. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/993_188.

10. Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021.

11. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих – мігрантів та членів їх сімей: Міжнародний документ від 18.12.1990. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_203.

12. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 : Міжнародний документ від 17.06.1999 № 182. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/993_166.

13. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» : Міжнародний документ від 19.06.1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_525.

14. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (укр/рос) : Міжнародний документ від 20.10.2005. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/952_008.

15. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція від 13.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71.

16. Рекомендація о розвитку образования взрослых от 26 ноября 1976. URL : <https://docs.cntd.ru/document/901839537>.

17. Рекомендація про визнання учбових курсів та свідоцтв про вищу освіту: Міжнародний документ від 13.11.1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_296.

18. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агенство «Україна», 2019. – 300 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inklyuzivne-navchannya/posibniki/inklyuziyavnz.pdf>.

19. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» : Міжнародний документ від 20.12.1993. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_306.

20. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: Декларація від 10.06.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_001-94.

21. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Міжнародний документ від 03.05.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_062.

22. Декларації, конвенції, угоди та інші правові матеріали. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hamburg_decl.shtml.

23. Incheon Declaration: Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all – UNESCO. URL : <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813>.

24. Модельний освітній кодекс для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (загальна частина) : Міжнародний документ від 16.11.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/997_g22.

25. Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України. *Віче*. 2012. № 14. С. 22–26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_14_8.

26. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2628-14>.

27. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>.

28. Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1841-14>.

29. Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>.

30. Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06.06.2019 № 2745-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2745-19>.

31. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>.

32. Проект Закону України «Про освіту дорослих». URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-osvitu-doroslih>.

33. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>.

34. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : Постанова Кабінету Міністрів України від

30.05.2018 № 453. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>.

35. Кириченко Ю.В. Право на освіту за конституціями України та держав континентальної Європи : порівняльно-правовий аналіз. *Научно-практическое правовое издание Республики Молдова «Национальный юридический журнал: теория и практика»*. № 2(12). 2015. С. 35–39.

36. Пушкіна О.В. Право на освіту в системі культурних прав людини і громадянина в Україні. *II Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 12(74). 2007. С. 16–26.

37. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 20.03.1952. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/994_535.

38. Довідник із застосування статті 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини – Право на освіту. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_UKR.pdf.

39. Справа «Affaire Catan et autres c. Moldova et Russie» : Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2012 року № 43370/04, 8252/05, 18454/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-114222%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-114222%22]}).

40. Справа «Judgment Mehmet Resit Arslan and M. Orhan Bingöl v. Turkey – use of a computer and Internet access denied to two prisoners»: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 2019 року № 47121/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22003-6436034-8464108%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-6436034-8464108%22]}).

41. Справа «Case of Campbell and Cosans V. the United Kingdom»: Рішення Європейського суду з прав людини від 28 лютого 1982 року № 7511/76; 7743/76. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455>.

42. Мацькевич М.М. Право на освіту як конституційне культурне право: практика Європейського суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Вип. 2. 2012. С. 30–36.

43. Справа «Affaire Leyla Şahin C. Turquie» : Рішення Європейського суду з прав людини від 10 листопада 2005 року № 44774/98. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70954>.

44. Справа «Case of Folgerø and others V. Norway» : Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2007 року № 15472/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81356>.

Information about the author:

Tiuria Yuliia Ivanivna,

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil, Economic
and Environmental Law

Dnipro University of Technology

19, Dmytra Yavornytskoho Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine